

עקרון הכלכלה* דותן לשם

א. מבוא

1. עקרון הכלכלה ועקרון הפוליטיקה נגלים ברגע השעיית החוק במפנה המאה האחרון הדהדה בשתי זירות, הנדמות במבט ראשון כרחוקות ת"ק פרסה זו מזו, הטענה כי אנו נמצאים בעידן שבו "היוצא מן הכלל נהיה לכלל". טענה זו מביעה תרעומת על מצב שבו החוק מושעה ללא הרף – סיטואציה שאפשר היה לצפות כי תתרחש במקרים יוצאי דופן בלבד. בזירה אחת השמיע אותה הפילוסוף הפוליטי ג'ורג'יו אגמבן, נוכח המצב שבו הריבון משעה את חוק המדינה; בזירה השנייה היא באה מפיו של הבישוף כריסוסטומוס מאוריאוי,¹ שטען נגד השעיית החוק הקאנוני בכנסייה.

טענתו של אגמבן היא כי השעיית החוק, האמורה להיות היוצא מן הכלל, הפכה להיות הנורמה, וכתוצאה מכך מיוצב מרחב – "המחנה" – שהחיים בו חשופים לאלימות מצד הריבון ללא הגנתו של החוק. לדברי אגמבן, השעיה זו של החוק והמרחב שהיא מייצרת הוא "מטריקס נסתר ונומוס של המרחב הפוליטי שבו אנו עדיין חיים".² אגמבן מזהה את מהותה של הסמכות הריבונית עם היוצא מן הכלל:

להיות בחוץ ועדיין להשתייך: זוהי הסטרוקטורה הטופולוגית של מצב היוצא מן הכלל, ורק מפני שהריבון, המחליט על היוצא מן הכלל, הוא, באמת, מוגדר לוגית בהווייתו על ידי היוצא מן הכלל, יכול אף הוא להיות מוגדר על ידי האוקסימורון של השתייכות אקסטטיבית.³

האוקסימורון העומד בבסיסה של הריבונות נגלה ברגע השעיית החוק, רגע שבו נגלה כי "היחס הפוליטי המקורי הוא החרם".⁴ חרם זה מבוצע על ידי הוצאה מן הכלל, באמצעות השעיית החוק המגן על חיי המוחרם. אגמבן מאתר את השורשים הפרה-מודרניים של יחס פוליטי זה בדמות "ההומו סאקר" (Homo Sacer) – אורח רומאי שחיייו היו להפקר כתוצאה מפעולה זו. כפי שאגמבן מציג זאת, ההומו סאקר הוצא מן הכלל, וכתוצאה מכך הוסרה הגנת החוק על חייו, הם הופקרו לאלימות והוא נעשה בן מוות.⁵

בדומה לאגמבן, הבישוף האורתודוקסי כריסוסטומוס מאוריאוי השמיע את האי-נחת שלו מן המצב שבו השעיית ה"חוק הקאנוני" על ידי הסמכות הכנסייתית – השעיה שאמורה להיות היוצא מן הכלל – הפכה להיות הנורמה,⁶ במקום המצב הנורמלי שבו אכיפת החוק הקאנוני ככתבו וכלשונו (פעולה המכונה אקריבאיה; ἀκριβεία; אמורה להיות הכלל). השעיית החוק

*סייע בעריכה: עוזי לבנה

מכונה בספרות העוסקת בחוק הקאנוני (בעקבות תיאודור הסטודיטי)⁹ "עקרון הכלכלה".⁸ היא נועדה לאפשר הכלה בחברת המאמינים במקרים שבהם פעולה על פי אקריבאיה מחייבת הרחקה וחרם. טענתו של כריסוסטומוס היא כי היחס המקורי של הכלכלה – "עקרון הכלכלה" – הוא של הסגת גבולה הקאנוני של הכנסייה לצורך הכלת מי שנמצאים מחוצה לה.

באופן דומה אפשר להציב דמות המקבילה לדמותו של ההומו סאקר כאיקונה של הכלכלה: הקאתרי (Cathari).⁹ כפי שאתאר בהמשך, הקאתרי מופיעים בקאנון הראשון של בזילאוס הדגול כמי שביחס אליהם אפשר להשעות את החוק הקאנוני, והשעייה זו מאפשרת את הכלתם בכנסייה. כבתמונת ראי להומו סאקר, שהיה לבן מוות כתוצאה מהשעיית החוק, הקאתרי מופיעים כמי שהשעיית החוק על ידי הכנסייה מזכה אותם באפשרות לחיי נצח בעת העתיד לבוא.

לוח 1: כלכלה ופוליטיקה כפי שהן נגלות ברגע השעיית החוק

הפרמטר	כלכלה	פוליטיקה
העיקרון נגלה בעת	השעיית החוק	השעיית החוק
יחס מקורי	הכלה	חרם והדרה
פעולת הסמכות	אהבה	אלימות
האפקט	סיכוי לחיי נצח	סיכון מוות מידי
איקונה	קאתרי	הומו סאקר

מן התיאור הקצר שהצגתי אנו למדים כי הכלכלה והפוליטיקה ניצבות זו מול זו כבתמונת ראי ביחסן אל החוק. בשני המקרים עקרון הפעולה שלהן נגלה ברגע שבו הן משעות את החוק. אולם הדבר הנגלה בפנינו ברגע החריגה מן הכלל הוא הפוך: הפוליטיקה מכילה על ידי הוצאה מן הכלל באמצעות הדרה וחרם, ואילו הכלכלה מכילה על ידי חריגה מן הכללים המחייבים חרם והדרה. יתרה מזו, אל מול טענתו של אגמבן שמסגרת החוק מוסרת כאשר היא עומדת בדרכו של השלטון הפוליטי בבואו להפעיל אלימות, אפשר להציב את השעייתו של החוק הקאנוני כאשר היא מפריעה לכלכלן להפיץ אהבה שמימית.¹⁰ אף כי האלימות כפעולה פוליטית והאהבה כפעולה כלכלית המתגלות ברגע השעיית החוק אינן מלוות את הפוליטיקה והכלכלה לאורך כל ההיסטוריה, דומני שהעובדה כי הכלכלה מכילה וכי הפוליטיקה מדירה מלוות אותן מרגע התבחנותן כספרות מוגדרות על ידי מסגרת החוק ביוון הקלאסית.

2. תבנית ההגדרה

בהגדרה זו אנסה להתחקות אחר מערכת היחסים בין מסגרת החוק לכלכלה הנגלית לנו מן האופן שבו החוק הושעה על ידי הבישופים ולתצורה הייחודית שתפסו היחסים בין הכלכלה ובין מסגרת החוק בכנסייה האורתודוקסית. היכולת לעמוד על האיכויות המובחנות של הכלכלה ושל הפוליטיקה תסייע לנו להבין טוב יותר כיצד מארג התכונות שלהן מתארגן בחברה בת-ימינו.

שבה ההבחנה ביניהן היטשטשה זה מכבר. מבין התצורות השונות שהכלכלה והפוליטיקה תפסו מרגע שהחלו לחרוג מגבולות החוק, נדמה לי שעקרון הכלכלה, כפי שניסחו אותו הכותבים הכנסייתיים ביוונית, יכול להרים תרומה יקרת ערך לניסיון לכתוב מחדש לקסיקון פוליטי שיגביה עוף אל מעבר לאופקים שהמחשבה הליברלית המודרנית מציבה בפנינו. אחת הסיבות לכך היא שבהשוואה לדיון הצעיר בהתגלות עקרון הפעולה הפוליטי ברגע ההשעיה, לדיון בעקרון הכלכלה כפי שהוא נגלה ברגע השעיית החוק יש היסטוריה של יותר מ-1,600 שנים. כדי לבודד את המופע הייחודי של הכלכלה בעודה חורגת ממסגרת החוק הקאנוני, אציג בחלקה השני של ההגדרה את המופע של עקרון הכלכלה בספרות העכשוויות העוסקת בו. לשם כך אמקם אותו כחלק מכלכלת הגאולה בכללה, אציג כמה מן הניסיונות המודרניים להגדירו; את בעל הסמכות להוציאה אל הפועל; את חלוקתו למקרו כלכלה ולמיקרו כלכלה; את הסיבות להפעלתו; ואת המגבלות – אלו המוסכמות ואלו הנתונות במחלוקת – המוטלות על פעולתו.

בחלקה השלישי של ההגדרה אציג כמה מן התכונות המאפיינות את עקרון הכלכלה. כדי לעשות זאת איעזר בשלושת אבות הכנסייה שכתיבתם על העקרון נחשבות לאלו שעיצבו את פעולתו. על ידי קריאה בקאנון הראשון של בזילאוס הדגול בן המאה הרביעית לספירה, אתאר כיצד מכוון מרחב הפעולה של עקרון הכלכלה וכמה ממאפייניו. אגרותיו של קירילוס מאלכסנדריה שפעל במאה החמישית ישמשו בידי להצגת האופן שבו מתארגנים יחסי הכלכלה והחוק, בעוד סיכום הטקסט שחיבר אאולוגיוס בן המאה השביעית, מן הביבליוטקה של פוטיוס, ישמש בידי לתיאור האופן שבו פעולתו של עקרון הכלכלה במרחב המצוי מחוץ לחוק עוברת אסדרה (רגולציה).

ב. עקרון הכלכלה כפי שהוא מתפקד כיום בכנסייה האורתודוקסית

1. הפעלת עקרון הכלכלה כחלק מכלכלת הגאולה

המילקאר אליביסטוס, כותב כנסייתי שפעל במחצית הראשונה של המאה העשרים, מבחין בין שלושה סוגי כלכלה:¹¹

הכלכלה הראשונה היא הכלכלה השמימית (divine economy) המבוססת על התבשרותו¹² של הבן השמימי למען גאולת העולם והמשך יישומה על ידי רוח הקודש באמצעות הכנסייה.

הכלכלה השנייה היא כלכלת הלוגוס¹³ והמסתורין (הסקרמנטים) שנמסרו לסמכותם של השליחים ויורשיהם הבישופים. זוהי הסמכות לתפקד ככלכלן בכנסייה. מופעה הראשון של הגדרת הסמכות כסמכות כלכלנית מופיעה באגרות שאול (פאולוס) השליח (או אלה המיוחסות לו), שבהן הבישופים מכונים "כלכלני המסתורין של האל" (οικονόμους μυστηρίων Θεού)¹⁴ (להלן בישופים/כלכלנים).

הכלכלה השלישית מוגדרת באופן צר יותר: אסדרה (רגולציה) של החיים הכנסייתיים ושמירת הסדר הכנסייתי לפי תנאי המצב הייחודיים לזמן ולמקום נתונים. כלכלה זו היא המשכה של הכלכלה מן הסוג השני,¹⁵ והיא "מוצאת אל הפועל כאשר יישום החוק הקאנוני ככתבו וכלשונו

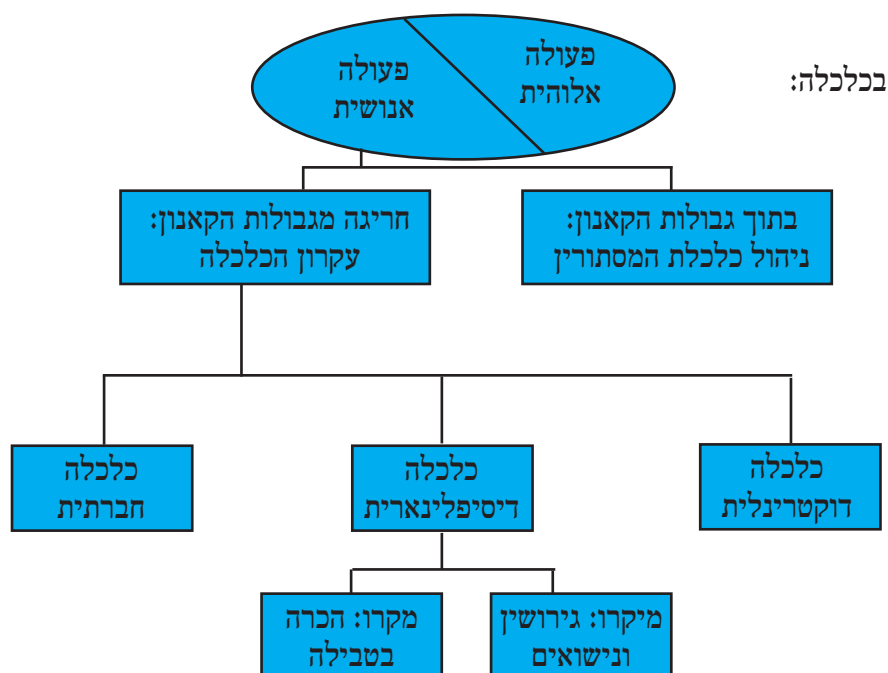
יש בו כדי לסכן את המטרה המהותית של הכנסייה, ר"ל, גאולת הנשמות ברוח כתבי הבשורה".¹⁶
כלכלת גבול זו היא מה שמכונה בספרות העוסקת בחוק הקאנוני "עקרון הכלכלה".

המשותף לשתי הכלכלות האחרונות, המסורות בידיהם של בישופים/כלכלנים, הוא ההתחקות אחר פעולת הפרסונה של האל-הבן בכלכלת ההתבשרות (economy of the incarnation):

כלכלה היא התאמה לדרך בני האדם (*sugkatabasis*) למען הגאולה, כשהיא גואלת את החוטא, מושיטה יד לעזרה ומרימה את הנופל (מן הנפילה). [היא] אינה מאפשרת לשכב במקום הנפילה, או יותר דוחפת אל ספו של בור מעורר רחמים. כלכלה היא חיקוי של פילנתרופיה אלוהית כשהיא חוטפת מן הפה של החיה הפראית השואגת למולנו את זה אשר עומד להיטרף בפיה ההרסני (של החיה).¹⁷

ההבדל בין שתי הכלכלות האחרונות שמלוני מונה ניכר ביחסן ל"חוק הקאנוני": הכלכלה מן הסוג השני מתקיימת בתחומו של החוק הקאנוני, בעוד הכלכלה מן הסוג השלישי מופיעה כאשר נדרשת חריגה מגדרו. הכלכלה מן הסוג השלישי משמעה הפעלת הסמכות המסורה לבישופים/כלכלנים להשעות את החוק הקאנוני. השעיה זו משמעה הסגת גבולו של החוק הקאנוני על ידי הסמכות הכלכלית, במטרה להרחיב את תחומה של הכנסייה. השעיה זו מוצאת אל הפועל במקרים שבהם פעולה על פי החוק ככתבו וכלשונו אינה מאפשרת את הכלתם של מאמינים בכנסייה (ובמקום זאת גוררת את הרחקתם).

תרשים 1: טקסונומיה של עקרון הכלכלה

קונסטנטין טציפּרנליס, עורכו של כתב העת *Patristic and Byzantine Review*, מחלק את הכלכלה החורגת מגבולו של החוק הקאנוני לשתי קטגוריות משנה. הסוג הראשון הוא כלכלה דוקטרינלית¹⁸ (doctrinal oikonomia). טציפּרנליס מאתר את שורשיה בכתביהם של אֶתְנָאסיוס¹⁹ וגרגורי מְנוֹיָאנוּס,²⁰ והיא כוללת גמישות טרמינולוגית שמטרתה לשמור על אחדותה של הכנסייה ולאפשר לכמה שיותר אנשים לקחת חלק בחברת המאמינים ובכלכלת הגאולה. במילים אחרות, כלכלה דוקטרינלית מתירה גמישות פורמלית ולא מהותית באשר לשימוש בשפה, ובמיוחד באשר לשימוש במושגים טכניים.

הסוג השני מכונה בפי טציפּרנליס כלכלה כנסייתית (ecclesiastical oikonomia).²¹ מקורה של כלכלה זו בכתביו של בזיליאוס הדגול²² ועניינה הכרה בתקפותם של סקרמנטים הנערכים מחוץ לכנסייה האורתודוקסית, ובראשם סקרמנט הטבילה – שער הכניסה לחברת המאמינים ותנאי לנטילת חלק בכלכלת הגאולה. התרכזותה של "הכלכלה הכנסייתית" בהכרה בטבילה הטרודוקסית, ובראשן הטבילה הלטינית, מציבה את העיסוק הראשי של כלכלה זו בשאלה מי מוכל בכנסייה, ובתור שכזה הוא בעל "אזרחות בגן עדן".²³ לחלוקה זו של טציפּרנליס יש להוסיף כלכלה מסוג שלישי, המוגדרת לראשונה במחשבתו של אאולוגיוס,²⁴ ומשמשת להגדרת השתתפות של איש הכנסייה בסקרמנטים שאנשי הכנסיות הטרודוקסיות לוקחים בהם חלק. לפי אאולוגיוס, כלכלה זו מותרת כל עוד הטרודוקסים אינם מואשמים בפגיעה בעיקרי האמונה.

2. ניסיונות עכשוויים להגדיר את עקרון הכלכלה

הקטליזטור להתעוררות הדיון ביחסי הכלכלה והחוק במסגרת הכנסייה האורתודוקסית כיום הוא התנועה האֶקוּמֵנִית, המנסה להביא לאיחודן של הכנסייה היוונית-אורתודוקסית ושל הכנסייה הרומית-קתולית. מטרה זו עומדת ברקע ההצהרה הנושאת את הכותרת "טבילה וכלכלה סקרמנטלית"²⁵ שפורסמה בשנת 1999 על ידי ועדה משותפת לכנסייה האורתודוקסית ולכנסייה הקתולית בארצות הברית.

הצהרה זו היא חלק משרשרת של הצהרות והצעות להצהרות בכנסייה האורתודוקסית בנושא עקרון הכלכלה. הצהרות אלו נסובות סביב שאלת ההכרה בטבילה הנערכת מחוץ לגבולותיה הקאנוניים של הכנסייה האורתודוקסית, ובראשן זו הנערכת בכנסייה הרומית-קתולית. ההצהרה משנת 1999 מהווה המשך ישיר להצהרה משנת 1976 בדבר עקרון הכלכלה,²⁶ שפורסמה על ידי אותו גוף. ההצהרה משנת 1976 עצמה באה כהמשך להצעה להצהרה שהופצה בשנת 1971 לקראת הוועידה הפן-אורתודוקסית שהתכנסה בשנת 1976.²⁷ הצעה זו לא הוצגה בפני הוועידה עקב חילוקי הדעות שעוררה.²⁸ חלק מחילוקי הדעות שהופיעו בעקבות הצעת ההחלטה אינם רק באשר לתוכנה של ההצעה, אלא נוגעים לעצם האפשרות לקבע את הכלכלה תחת הגדרה. הגדרה כזאת אינה אפשרית, טוענים אחדים, מפני ש"כלכלה היא דבר הנחוה, יותר מאשר מתואר ומוגדר [...] בכנסייה האורתודוקסית, שאותה היא מאפיינת [ובה היא] מהווה פריבילגיה רבת שנים."²⁹

הצעת ההצהרה עצמה באה בעקבות החלטתו של הפטריארך של מוסקבה בדצמבר 1969 לאפשר

לקתולים ול"מאמינים ישנים"³⁰ ליטול חלק בסקרמנטים הנערכים בכנסייה האורתודוקסית.³¹ החלטה זו עמדה בניגוד מפורש לעמדתו של הפטריארך מקונסטנטינופול, שאסר בשנת 1967 על עריכת סקרמנטים משותפים (intercommunion) – עמדה שהיתה מקובלת באותה עת על הכנסייה האורתודוקסית בצפון אמריקה.³²

3. בידי מי מסורה הסמכות להפעיל כלכלה?

הכוח להפעיל כלכלה מוקנה לבישוף, מאחר שפעולותיו המצילות של האל מתווכות על ידי הבישוף. על פי המסורת שמקורה בברית החדשה, משרת הבישוף היא משרת אויקונומוס.³³

כל הבישופים, ללא קשר לדרג שלהם בכנסייה, נהנים מסמכות שווה להפעיל את עקרון הכלכלה בחברת המאמינים המסורה לניהולם. הכמרים הנתונים תחת סמכותו של הבישוף אינם יכולים להפעיל כלכלה ללא אישורו אלא בעניינים מסוימים ושוליים.³⁴ סינודוס³⁵ (synod; Σύνοδος) יכול להפעיל את עקרון הכלכלה לאחר התייעצות עם הבישוף המקומי.³⁶ סינודוס במרחב גיאוגרפי נתון (פרובינציאלי, אזורי, פטריארכי) יכול להפעיל את עקרון הכלכלה בשטח הכפוף לסמכותו, בשעה שהמועצה הכללית יכולה להפעיל כלכלה באופן אוניברסלי.³⁷ כל דרג יכול להתערב בהחלטתו של הדרג שמתחתיו ולשנותה. אף כי הדבר אינו מוגדר, באופן מעשי ככל שהחריגה מן האקריבאיה גדולה ומוחשית יותר, כך עולה הדרג שבו תוכרע השאלה אם להפעיל את עקרון הכלכלה.³⁸ כך, למשל, הכרעה בדבר הפעלתו של עקרון הכלכלה כלפי פעולות עתידיות תתקבל לרוב במסגרת ועידה אקומנית.³⁹

4. מיקרו-כלכלה ומקרו-כלכלה⁴⁰

ההתבחנות בין המיקרו-כלכלה למקרו-כלכלה משיקה לקו התיחום בין הפרטי לציבורי ונבחנת בפרמטרים כמותיים ומרחביים. בראשונה עומדת מול עיניו של הכלכלן טובת הפרט, בעוד בשנייה זו היא טובת הכלל. התבחנותן המרחבית מסומנת על ידי מופעו של הגבול. פעולה ברמת המיקרו מתרחשת בתוך הגבול הקאנוני של הכנסייה, ואילו בפעולה מקרו-כלכלית מוסג גבולה של חברת המאמינים בכללה. הדוגמה הפרדיגמטית לכלכלה מן הסוג הראשון היא השעייתו של הקאנון הנוגע לסקרמנט הנישואין. התרתם של גירושין ונישואין מחדש מהווה חריגה מאמת המידה שהקאנון מכתוב בלי להסיג את גבולה של חברת המאמינים. הדוגמה הפרדיגמטית למקרו-כלכלה היא הכרה בכשרותה של טבילה הטרודוקסית שזיכתה פרטים ואוכלוסיות שלמות ב"אזרחות בגן עדן".

5. הסיבות להפעלת עקרון הכלכלה ומטרותיה

הבחנה נוספת המופיעה בספרות העכשווית נוגעת לסיבות להפעלת הכלכלה – הבחנה בין הפעלת כלכלה על מנת למנוע "סקנדל" לבין הפעלת כלכלה כבחירה מחושבת.

סקנדל מלמד על קיומן של נסיבות שהכותבים הכנסייתיים רואים צורך לייחד מנסיבות רגילות שבהן מופעלת כלכלה כתוצאה מפעילות מחושבת. הפעלת כלכלה במקרה של סקנדל מתאפיינת בכך שהיא נשענת על מה שאפשר לכנותו "רטוריקת כורח הנסיבות". הכוונה היא כי במצבי חירום, נוכח איום מוחשי על שלומה של חברת המאמינים, אין ברירה אלא להפעיל את עקרון הכלכלה. הסיבה השנייה שאליביסטוס מונה היא ההתאמה לנסיבות (opportuneness), או כפי שמנסח זאת תיאופילקט מבלגריה⁴¹ בציטוט הזוכה לפופולריות רבה בטקסטים עכשוויים:

הוא אשר עושה דבר מה על ידי [שימוש] בכלכלה, אינו עושה זאת כאילו [הכלכלה] מהווה טוב לכשעצמו, אלא כנדרש בהתאם לנסיבות.⁴²

הפעלתו של עקרון הכלכלה תלויה בשיקולי תועלת, והיא כפופה להיגיון של מטרות ואמצעים. כך, שיקולי התועלת המכוונים את הכלכלן בעת החריגה מן החוק הקאנוני יכולים להיות יצירת רוע על מנת למנוע רוע חמור יותר, או כדי לייצר תועלת רבה יותר. אליביסטוס מעמיד את הפעולה המחושבת כסיבה הראשית להפעלת כלכלה, וטוען כי יתר הסיבות הן מקרים פרטיים שלה.⁴³

6. מגבלות מוסכמות על עקרון הכלכלה

מגבלות מרחביות: חריגה מעקרון הכלכלה היא ראשית כל חריגה מרחבית מגבולות הכנסייה הנתונים במסגרת החוק הקאנוני, מסגרת שמידותיה נגזרות מתפקודו הכפול של הקאנון כמה שמגדיר את כלל הפעולה ואת המרחב הנתון לכלל זה.⁴⁴ על הפעלתו של עקרון הכלכלה מוטלת גם מגבלה גיאוגרפית. הפעלתו אינה אפשרית מחוץ למרחב המוכפף לכלכלן. כך, בישוף רשאי להפעיל כלכלה רק בתחום הנתון לסמכותו, וסינוד אזורי אינו יכול לאשרה במרחב הנתון לסמכותו של סינוד אחר, היות שהפעלת עקרון הכלכלה ברמה אוניברסלית אפשרית רק על ידי כינוס ועידה אקומנית.⁴⁵ לצד הגבלת תחום השיפוט, מגבלה זו מספקת חופש פעולה בידי הבישוף/כלכלן בבואו להשעות את החוק הקאנוני בהתאם לנסיבות, והיא מאפשרת שוני רב במנהגים בין המחוזות השונים של הכנסייה האורתודוקסית. כפי שנראה מיד, הקביעה ש"כלכלה היא עניין של גיאוגרפיה" מלווה את הכלכלה הכנסייתית עוד מן הטקסט הראשון שבו היא מופיעה, בקאנון הראשון של בזילאוס הדגול.⁴⁶

מגבלות תמאטיות: מגבלה נוספת המוטלת על עקרון הכלכלה היא באשר לנושאים שלגביהם ניתן להפעילו. עקרון הכלכלה מאפשר חריגה מ"דרך האבות" בלבד, ונדמה שכל הפרשנים המודרניים מסכימים עם טענתו של אאוליגיוס מאלכסנדריה כי השימוש בעקרון הכלכלה לעולם אינו כולל חריגה מעיקרי האמונה הנוצרית.⁴⁷ דוגמה לגבול המוחלט של הכלכלה ניתן

לראות ביחס לסקרמנטים: אפשר להפעיל את עקרון הכלכלה באשר לביצוע הסקרמנטים עצמם, אולם אין להפעילו באשר לעקרונות העומדים בבסיסם; הפעלת הכלכלה אפשרית אך ורק כלפי הפעולה והדיבור האנושיים הנטולים חלק בביצוע הסקרמנטים, אך לא כלפי פעולתה של האלוהות הלוקחת חלק בסקרמנט. כפי שאפשר להבחין מיד, גבול זה אינו מוגדר בהגדרה, מאחר שבלבה של הכלכלה מתרחש פריכורסיס⁴⁸ בין האנושי לאלוהי, שבו מובחנותם אמנם מתקיימת, אך היא אינה ניכרת לעין האנושית וקיומה הוא מסתורין כשלעצמו. עדות לקושי לשרטט גבול זה בבהירות מהווה העובדה שרבות מן המחלוקות בדיון העכשווי נעות סביב מיקומו של הגבול התמטי.

מגבלות דיאכרוניות: הפעלת עקרון הכלכלה היא לזמן מוגבל, היא לעולם תלויה בנסיבות הקונקרטיות ואין לראות בה תקדים משפטי. לאחר שהשתנו הנסיבות הייחודיות שבעטיין הופעל עקרון הכלכלה, החוק הקאנוני מושב על כנו. בדומה למגבלה הגיאוגרפית, גם הגבלתה של הכלכלה בזמן מספקת לבישוף/כלכלן עצמאות רבה בהפעלתה, כיוון שהוא לא צריך להביא בחשבון את השפעותיה העתידיות של פעולתו על כללי הפעולה ומסגרת החוק. לבסוף, ניתן להפעיל את עקרון הכלכלה רטרואקטיבית, או כלפי העתיד.⁴⁹

7. מגבלות הנתונות במחלוקת

מעבר להסכמות בסיסיות אלו, עקרון הכלכלה עומד בלבן של מחלוקות חריפות בכנסייה האורתודוקסית. למרות ניסיונות רבים להגיע להסכמה לגביהן (שאת חלקם תיארתי בפתח המאמר), הסכמה זו לא הושגה וספק אם תושג אי פעם: כמספר הכותבים על הנושא גם מספר הדעות לגביו.⁵⁰ חוסר היכולת להגיע להגדרה מוסכמת של עקרון הכלכלה נובע מאופיו הייחודי של עקרון זה ושל כלכלת המסתורין העומדת בבסיסו, החומקת בעיקרון מכל הגדרה.⁵¹ דומה שהניסיון להגדיר את עקרון הכלכלה הוא חסר תוחלת ועומד בסתירה להגיון הפעולה הפנימי שלו כמסתורין שאינו ניתן להגדרה ולגידור, ונגזרת ממנו הפגיעה שהגדרה כזו תביא לחופש שהבישוף/כלכלן נהנה ממנו מול החוק. המחלוקות הרבות לגבי (אי-)הגדרתו של עקרון הכלכלה נסובות סביב כמה שאלות:

א. מרחב הפעולה: אפשר לחלק את המחלוקת בדבר מרחב הפעולה של עקרון הכלכלה לשתי שאלות (משנה: 1) היכן עובר גבולה של הכנסייה, (2) עד כמה הכלכלה יכולה לחרוג מגבול זה.

ב. השפעה על קיומם של סקרמנטים: שאלת הקיום מתורגמת לשאלה אם הבישוף יכול להפוך סקרמנטים שנערכו מחוץ לגבולות הכנסייה לקיימים בעודו מפעיל את עקרון הכלכלה. במילים אחרות, השאלה היא אם הבישוף, בהפעילו את עקרון הכלכלה, יכול להפוך סקרמנט שהיה חסר קיום עד לאותו רגע לבעל קיום ממשי.

ג. כלכלה ואקריבאיה: אף כי מרבית הכותבים המודרניים מסכימים שמרחב הפעולה של הכלכלן נפרש בין פעולה על פי עקרון הכלכלה לפעולה על פי החוק ככתבו וכלשונו, מעמדן היחסי של הכלכלה ומסגרת החוק נתון במחלוקת חריפה.⁵²

ג. שלושה ממאפייניו של עקרון הכלכלה

לאחר הסקירה הלקסיקלית של עקרון הכלכלה, ברצוני להצביע על שלוש מתכונותיה של הכלכלה כפי שהן נגלות ברגע שבו עקרונה חורג ממסגרת החוק; תכונות המרחב החוץ-חוקי שבו מופיע עקרון הכלכלה; ארגון יחסי הסמכות והחוק; אסדרת פעילות הסמכות במרחב המצוי מחוץ לחוק. כדי לעשות זאת איעזר בשלושת אבות הכנסייה, המהווים את שלוש החוליות הראשונות בהתפתחות עקרון הכלכלה. הראשון שבהם הוא בזילאוס הדגול מן המאה הרביעית, אבי עקרון הכלכלה, המנסח את מרחב הפעולה של עקרון זה. השני הוא קירילוס מאלכסנדריה, שפעל בתחילת המאה החמישית, ומנסח את יחסה של הסמכות לחוק בזמן ובמרחב ההשעיה. השלישי הוא אאולוגיוס בן המאה השישית, שבחיבורו על עקרון הכלכלה מוצג נסיון לאסדר את פעולת הכלכלה במרחב המצוי מחוץ לחוק הקאנוני. דומני כי אפשר ללמוד דבר מה מסדר ההופעה של הדיון בכלכלה מחוץ לחוק על התמסדותם של מרחבים חוץ-חוקיים שכאלה. כפי שאציג, בשלב הראשון מוגדר מרחב שבו הסמכות פועלת מחוץ לגדר החוק, בשלב השני מוגדר יחסו של מרחב זה לחוק, ולבסוף מאוסדרת פעולתו שלא באמצעות החוק.

1. מרחב הפעולה שעקרון הכלכלה מתגלה בו

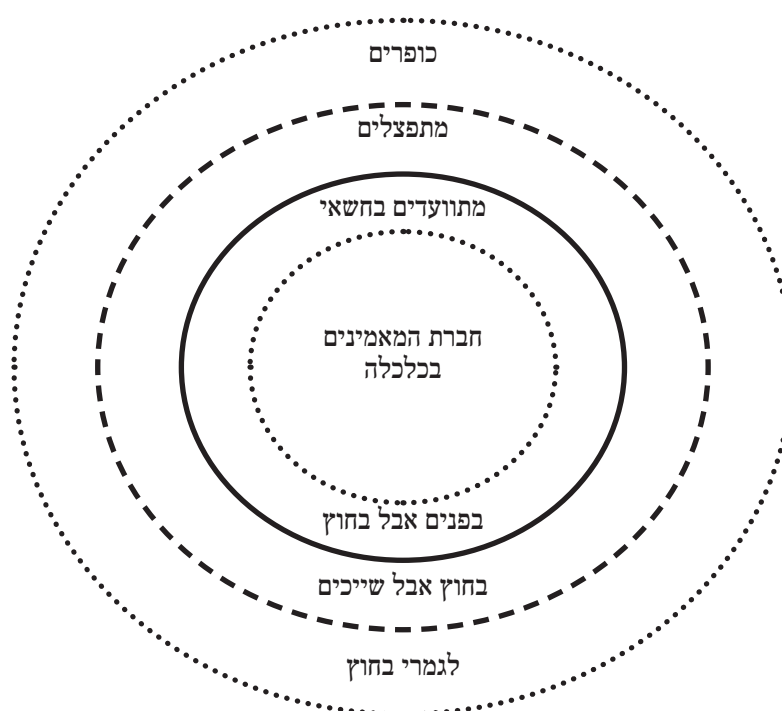
אני חושב שעקרון הכלכלה כפי שנוסח בחשיבה הנוצרית חושף את עקרון הפעולה של הכלכלה: היותה מכילה את היוצא מן הכלל אל תוך הכלל – תכונה העומדת בניגוד לעיקרון הפוליטי של החרם וההדרה של היוצא מן הכלל שאגמבן זיהה בעקבות שמיט. מעקרונות פעולה שונים אלה נגזרים היחסים השונים כל כך של הכלכלה ושל הפוליטיקה אל החוק; בעוד הכלכלה משעה את החוק כדי להכיל הכול בתוכה, הפוליטיקה משעה את החוק כדי להדיר מתחומו. תוצר משותף של פעולת ההשעיה של החוק על ידי הפוליטיקה והכלכלה הוא ייצור מרחב שבו עקרון הפעולה שלהן מופעל מחוץ לגדר החוק, מרחב שבו עקרון הפעולה שלהן נגלה ללא כחל ושרק. טבעו השונה של עקרון הפעולה שלהן נגלה כאשר בוחנים את מיקומו של המרחב המיוצר ביחס לחוק. בעוד הפוליטיקה מוציאה אל מחוץ לחוק את מי שהיה נתון בגדרו, הכלכלה מכילה אל תוכה את מי שנמצאו מחוץ לגבול הקאנוני של הכנסייה עד לרגע ההשעיה.

כאמור, המרחב מיוצר על ידי עקרון הכלכלה ברגע לידתו של עקרון זה, בקאנון הראשון של בזילאוס הדגול,⁵³ שנחשב לאבי הכלכלה הכנסייתית⁵⁴ ולאבי הניגוד בין כלכלה לאקריבאיה.⁵⁵ הקאנון נגזר מאיגרת שחיבר בזילאוס, העוסקת בהכרה בתקפותם של סקרמנטים הנערכים מחוץ לכנסייה ובראשם סקרמנט הטבילה, המהווה את שער הכניסה לחברת המאמינים, לחלק בכלכלת הגאולה, שהיא בתורה תנאי אפשרות לקבלת "אזרחות בגן עדן".

בקאנון הראשון שחיבר בזילאוס מוגדרות שתי דרכי פעולה ביחס לאלה שהוטבלו מחוץ לגבולותיה הקאנוניים של הכנסייה: מפעולה על פי החוק הקאנוני ככתבו וכלשונו נגזרת אי-הכרה בטבילה שנעשתה מחוץ לכנסייה, וכל חריגה מותרת ממנה מוגדרת כפעולה על פי עקרון הכלכלה. חלוקה זו מפקידה בידיו של הבישוף/כלכלן את הסמכות להחליט אם לפעול על פי החוק

ככתבו וכלשונו או להשעותו ולפעול כראות עיניו: ברצותו יכיר בחברותו של פלוני בכנסייה, ברצותו יורה על הטבלתו (מחדש). אולם סמכות זו אינה חסרת גבולות, ובזילאוס ממהר לגדרה. הוא עושה זאת על ידי חלוקת המצויים מחוץ לגבולה הקאנוני של הכנסייה לשלושה מינים: כופרים, מתפצלים ומתוועדים בחשאי (Heretic/ Schismatic / Parasynagogues).⁵⁶ בזילאוס מציע שלושה מסלולים שונים להצטרפות לכנסייה, אחד לכל קבוצה. קבלת המתוועדים בחשאי אפשרית לאחר שידורו בטעותם, כופרים נדרשים לעבור טבילה (מחדש), ומתפצלים נחשבים כמי ששייכים לכנסייה אך צריכים לעבור משיחה בשמן (Chrismation). שתי הקבוצות האחרונות מתבחנות זו מזו באופן הבא: המתפצלים מצויים במחלוקת עם הכנסייה בעניינים דיסיפלינריים, בעוד הכופרים מצויים עימה במחלוקות דוקטרינליות. החלוקה שמציע בזילאוס מהווה חידוש ביחס להכרה בטבילה שנערכה מחוץ לגבול הקאנוני של הכנסייה. החידוש העיקרי הוא בהפניית יחס שונה למתפצלים ולכופרים. עד אותה העת היה היחס המקובל ככל הנראה זה המבוטא בקאנון הראשון של הוועידה המקומית מקרתגו בראשות קיפריאן (258), הגוזר דין אחיד על המתפצלים והמתוועדים בחשאי.⁵⁷

תרשים 2: הפנומנולוגיה של החוץ

חלוקה זו מאפשרת לבזילאוס לחרוג מהיחס האחיד שקיפריאן באפריקה ופירמיליאן (Firmilian), קודמו של בזילאוס בתפקיד הבישוף של קיסריה, הפנו כלפי הכופרים והמתפצלים. באמצעות "הפנומנולוגיה של החוץ" שבזילאוס מבצע, גבולותיו של המרחב החוץ-חוקי הנמשל

על ידי עקרון הכלכלה משורטטים מחדש. את גבול המוחלט, שקפריאן ופירמיליאן זיהו אותו כגבול הקאנוני של הכנסייה, בזילאוס מסיג באמצעות ההתבחנות שהוא מבצע בין הכופרים למתפצלים. החוק הקאנוני שנהיה לפתע הגבול היחסי של חברת המאמינים לא מגביל עוד את פעולתו של עקרון הכלכלה הנגלה באזור הספר המשתרע בין הגבול הקאנוני לגבול המוחלט של הכנסייה. למרחב זה כמה תכונות:

1) הוא יוצא מן הכלל: אין הכרח להפעיל את עקרון הכלכלה כלפי המתפצלים המצויים במרחב זה. השיקול אם להפעיל כלכלה תלוי אך ורק בנסיבות, ומסור לחלוטין לסמכותו של הבישוף/כלכלן. העובדה שזהו מרחב יוצא מן הכלל מסומנת על ידי יחסו של בזילאוס לשתי קבוצות של מתפצלים: הקאתרי והאנכרטיטים⁵⁸ (*Encratites*). כלפי הראשונים מתיר בזילאוס להפעיל את עקרון הכלכלה ולהימנע מהטבלתם (למרות העמדה הקאנונית המפורשת התובעת טבילה זו), בעוד מן האנכרטיטים הוא תובע טבילה.⁵⁹ אם נקבל את טענתו של אנדרה דה הלאו כי שתי כתות אלו מופיעות כ"מודלים קאנוניים",⁶⁰ אפשר להניח כי אזכורן וציון היחס השונה אליהן נועד לסמן כי הפעלת עקרון הכלכלה היא בסמכותו המלאה של הבישוף/כלכלן בהתאם לנסיבות.

2) הוא חסר תקדים: פעולה על פי כלכלה או אקריבאיה במרחב זה מוגבלת מטבעה בזמן ויכולה להשתנות בן רגע בהתאם לצורכי הזמן והמקום. ניתן לחלץ זאת מכך שבזילאוס ממחר לסייג את היחס הנוקשה כלפי האנכרטיטים ולהצהיר כי במקרה שבו פעולה על פי החוק ככתבו וכלשונו מציבה מכשול ל"כלכלה הכללית", קרי לכלכלת הגאולה, יש להשעות את החוק.⁶¹ אפשר למצוא עדות נוספת להיותו של מרחב זה מרחב ללא תקדים בקאנון הארבעים ושבעה של בזילאוס.⁶² בקאנון זה, הגזור מאיגרת נוספת שבזילאוס מיען לאמפילוכיוס, הוא טוען כי יש להטביל מחדש גם את הקאתרי וגם את האנכרטיטים, בניגוד לעקרון הכלכלה שהכנסייה ברומא מפעילה כלפיהם. בשינוי החלטתו מדגים בזילאוס כי מרחב זה אינו כפוף לכללים ואין בו תקדימים.

3) הוא נתון לאסדרה: אי אפשר להפעיל כלכלה ללא גבול. עקרון הכלכלה לא מאפשר להכיל את המתפצלים ללא תנאי. הוא גם לא מאפשר להכילם במסלול המיועד למתוועדים בחשאי, הנדרשים להודות בטעות בלבד.

2. יחסי הסמכות והחוק

בדומה להפעלת הסמכות הפוליטית במצב החירום שקרל שמיט מצביע עליה, גם בעת הפעלת עקרון הכלכלה מושעה החוק "מכוח זכות לשימור עצמי". אולם בעוד שבמצב החירום הפוליטי נגלה לנו ש"שני המרכיבים שבמושג 'סדר משפטי' מתייצבים כאן זה מול זה ומוכיחים את עצמאותם המושגית – כפי שבמצב הרגיל מומנט ההכרעה העצמאי יכול להידחק עד למינימום – כך במצב החירום מחוסלת הנורמה."⁶³

הדבר הנגלה לעינינו בעת הפעלת עקרון הכלכלה הוא אחר, מאחר שלצד הדמיון הרב בין ה"תיאולוגיה הפוליטית" מבית מדרשם של שמיט ואגמבן ל"עקרון הכלכלה" מתקיים הבדל מהותי ביחסי הסמכות והחוק. "עקרון הכלכלה" מציע ארגון שונה של מומנט ההכרעה והנורמה, של הסמכות והחוק ושל הסדר החברתי והסדר המשפטי. ההבדל העקרוני בין פעולת הכלכלה לפעולת הפוליטיקה, שעקרון הכלכלה מנכיח, הוא שהמושגים שומרים על עצמאותם גם בשגרה, ואין צורך במצב החירום כדי לחזות בפער הבלתי ניתן לגישור בין הסמכות לחוק. במילים אחרות, בכלכלה אין ניסיון לכתוב את מומנט ההכרעה אל תוך הנורמה, את הסמכות אל תוך החוק, וגם אין ניסיון לאחד בין הסדר החברתי לסדר המשפטי. בטקסטים העוסקים בעקרון הכלכלה מונכחת מערכת יחסים שונה לחלוטין בין החוק ובין בעלי הסמכות. כך, בקאנון הראשון של בזילאוס גם הסמכות וגם החוק הקאנוני נותרים על כנם גם אם הם אינם מתיישבים זה עם זה. מן הצד האחד, קביעתו של קיפריאן כי אין להכיר בטבילה הנעשית מחוץ לכנסייה נותרת על כנה כחוק הקאנוני של הכנסייה; מן הצד האחר, כאשר הבישוף/כלכלן רואה צורך בהכלת מאמינים הטרודוקסים לכנסייה, הוא יכול להשעות את החוק בכפוף לפרוצדורות מסוימות. הדבר נעשה באופן שבו גם החוק הקאנוני וגם הסמכות הכלכלית נותרים ללא פגיעה. התבחנותה של הסמכות מן החוק כל העת (ולא רק במצב החירום) מוצאת את ביטוייה בכך שהפעלת עקרון הכלכלה למניעת סקנדל היא מקרה פרטי של הפעלת עקרון הכלכלה כפעולה מחושבת: ההבחנה בין הסמכות הכלכלית ובין החוק מונכחת גם במצב הרגיל ולא רק תחת איום הסקנדל,⁶⁴ כפי שהגיון הפעולה של עקרון הכלכלה ניצב על רצף אחד עם הכלכלה הכנסייתית במצבי שגרה ואינו מוצג כחריגה ממנו.

הגילוי הנוצרי הוא שבכלכלה, בשונה מן הפוליטיקה, מתקיימת העדפה עקרונית לפעולה מחושבת על פני שמירת מסגרת החוק בכל עת ולא רק בעתות חירום. ככלות הכול, השעיית החוק בעתות חירום אינה ייחודית לכנסייה: החדשנות ניכרת בהעדפתם הברורה של הכותבים הכנסייתיים להפרת החוק הקאנוני מסיבות של התנהלות מחושבת על פני הפרתו כתוצאה ממצב חירום.⁶⁵ יתרה מזו, דווקא המקרים שבהם הפעלת הכלכלה נומקה ב"מצב החירום" זכו לביקורת קשה מצד כותבים הנחשבים לאַקריביסטים, קרי כאלה המעדיפים היצמדות לפעולה על פי החוק ככתבו וכלשונו וממעטים להצדיק חריגות ממנו.

דוגמה ומופת להעדפה זו מהווה קירילוס "האקריביסט" מאלכסנדריה. באיגרת 76 מסרב קירילוס לקבל את טענתו של אטיכוס שכיהן כארכיבישוף של קונסטנטינופול כי הפעיל את עקרון הכלכלה וחרג מן הקאנון בגלל כורח הנסיבות.⁶⁶ באיגרת מתרץ אטיכוס את חריגתו מן הקאנון במצב החירום שהכנסייה נקלעה אליו. באיגרת התגובה קירילוס אינו חולק על עצם השימוש בכלכלה באופן עקרוני,⁶⁷ אך טוען כי במקרה זה לא היה צריך להפעילה.⁶⁸ זאת ועוד: קירילוס לא דוחה את הפעלת הכלכלה כתוצאה מהתרגשותו של מצב חירום. טענתו היא שזה לא המצב במקרה הנדון, כיוון שסמכותו של אטיכוס מקובלת על הכול, כולל על הממסד הפוליטי.⁶⁹ לאחר שפסל את השימוש בעקרון הכלכלה במקרה זה כצעד המתחייב ממצב החירום, קירילוס טוען כי לו היה אטיכוס מחשב את צעדיו ביישוב דעת, היה נמנע מהפעלת סמכותו להפעיל את עקרון הכלכלה.⁷⁰

מעמדו של קירילוס אפשר ללמוד כי מטרתה של הכלכלה היא הכלה אל תוך חברת המאמינים.

זהו המדד היחיד שלפיו יש לבחון את הפעלתה. שיקול דעתו הקלוקל של אטיכוס (לדעת קירילוס, כמובן) בא לידי ביטוי בתוצאות הכמותיות של הפעלת הכלכלה: בעוד השעיית החוק הקאנוני לא צירפה ולו מאמין אחד לחברת המאמינים בכלכלת ההתבשרות, היא הרחיקה ממנה מחוזות שלמים.

דוגמאות נוספות לשימוש בכלכלה שנומקה במצב חירום התחילו להופיע במאה השמינית, אם כי מצב החירום במקרים אלה אינו אלימותו של ההמון (שעליה מדווח אטיכוס) אלא דווקא זו של השלטון הפוליטי. במקרה הניאוף של הקיסר קונסטנטין השישי (במאה התשיעית) ובמקרה של נישואיו הרביעיים של הקיסר ליאו השישי (במאה העשירית), עקרון הכלכלה הופעל כדי להשעות את החוק הקאנוני המסדיר את סקרמנט הנישואין. במקרים אלה נומקה הפעלת עקרון הכלכלה במצב החירום המצריך כניעה לרצון האימפריאלי. בשני המקרים עורר השימוש בעקרון הכלכלה ביקורת נוקבת מצד האקריביסטים (שלא שללו באופן עקרוני את השימוש בכלכלה). דוגמאות אלו מלמדות אותנו כי ההכרה בעקרון הכלכלה כמבטא את חריגתה העקרונית של הכלכלה מן החוק הקאנוני היתה מקובלת על האקריביסטים כמו גם על הכלכלנים.⁴ דווקא ההתנגדות שעוררו המקרים שבהם עקרון הכלכלה הופעל בטיעון של "מצב חירום" מלמדת על כך שהחריגה אינה מוגבלת רק לשעה זו, שבה השעיית החוק נדרשת על מנת למנוע סקנדל. יתרה מזו, מוצגת העדפה ברורה להפעלת עקרון הכלכלה כבחירה מחושבת של בעל הסמכות לכלל.

עדות נוספת ל"נורמליות" של היבדלות הסמכות הכלכלית מן החוק אנו מוצאים במה שכינית "כלכלת המיקרו" – כלכלת מירוק החטאים, שבה פעולתו של הכלכלן נעשית בלי להתנגש בגבולה של חברת המאמינים, אותו גבול המשורטט על ידי הקאנון. הפעולה המחושבת של הכלכלן הנוצרי איננה חידוש של הכלכלה הנוצרית. תכונת ה"מחושבות" הוכרה זה מכבר כמעלה של הכלכלן, בין אם של משק הבית או של הפוליס בעת העתיקה. ההבדל הוא שמרחב הפעולה של הכלכלן הנוצרי, בשונה מקודמיו שפעלו מחוץ לגדרו של החוק הפוליטי, הוא כזה שחוקים רבים חוצים אותו. ההחלטה אם לפעול לפי החוק ככתבו וכלשונו (אקריבאיה) או לסטות ממנו (sugkatobasis) נתונה להחלטתו של הכלכלן. שתי הפעולות הן חלק מכלכלת מירוק החטאים. החוק אינו כובל את ידיו של הבישוף/כלכלן – הוא יכול לפעול על פי החוק, אך אינו מחויב לעשות כן כאשר הסטייה ממנו אינה פוגעת במעמדו של החוק. עדות לכך היא הפרקטיקה הנהוגה כיום בכנסיות האורתודוקסיות, שבהן המצב הרגיל הוא של הקלה משמעותית בענישה שהחוק הקאנוני מכתוב. הפרקטיקה המקילה אינה נתפסת כפוגעת בחוק זה, ואין מי שחש צורך לשנות את החקיקה הקאנונית כך שתתאים לפרקטיקה הנהוגה. מקור ההשעיה אינו בזילות החוק, כי אם בהבניה שונה של יחסי הסמכות והחוק.

באופן דומה עלינו להבין את מקור הטענה של הארכיבישוף כריסוסטמוס, על כך ש"היוצא מן הכלל נהיה לכלל". חרדתו הפוכה מזו של אגמבן: היא אינה נובעת מחרדה לכלל, אלא דווקא ליוצא מן הכלל. זהו אם כן צדה השני של ההתבחנות העקרונית של הכלכלה מן החוק. הכלל

לעולם אינו יכול להכיל את הכלכלה במלואה; הכלכלה בשום פנים ואופן איננה קזואליסטיקה מסוג כלשהו. היא לא מייצרת קטגוריות חדשות של "חריגות מותרות במקרה ש..."; היא חורגת מן החוק באופן עקרוני. מן הצד האחר, הניסיון להכפיף את החוק לכלכלה היה פוגם בעצמאותם ההדדית של מומנט ההכרעה העצמאי ושל הנורמה, של הכלכלה ושל החוק, ושל הסדר המשפטי והסדר החברתי.

3. אסדרת היוצא מן הכלל

אאולוגיוס, שכיהן כפטריארך של אלכסנדריה בין השנים 580-607, הקדיש את אחד מחיבוריו (שסיכום שלו מופיע כקודקס 227 בביבליוטקה של פוטיוס) לבחינה מדוקדקת של עקרון הכלכלה – חיבור שנודעה לו השפעה מכרעת על תהליך האסדרה של עקרון הכלכלה.⁷² אאולוגיוס טוען בו כי אין להפעיל את עקרון הכלכלה כלפי שתי כתות מן המונופיזיטים,⁷³ ומבסס את עמדתו בנייתוח מקיף של עקרון הכלכלה.

הטקסט של אאולוגיוס מסכם את הפרקטיקה של הפעלת עקרון הכלכלה עד סוף המאה השישית, ככלי שהשימוש בו היה נפוץ אך הוא לא זכה לדיון תיאורטי, ועל בסיסו הוא מציע מסגרת אנליטית שבעזרתה אפשר להפעיל אותו באופן מחושב. ניתן לראות בחיבור זה את המדריך הראשון לעקרון הכלכלה. הטקסט עוסק ראשית כול בשאלה מי רשאי להשתמש בטכנולוגיה של עקרון הכלכלה (כלכלני המסתורין של האל [οικονόμους τῶν τοῦ Θεοῦ μυστηρίων], קרי בישופים בלבד); בתחום היישום של העקרון (כל עוד אינו נוגע לדוגמה, אלא רק "מחוצה לה או מסביבה"⁷⁴); בסוגיית תחולתו (לזמן קצר ובהתאם לנסיבות⁷⁵); ולבסוף הוא מחבר נהלים מוסדרים להפעלת עקרון הכלכלה. כדי לעשות זאת הוא מחלק את עקרון הכלכלה לשלושה סוגים: הסוג הראשון הוא סטייה מן הנוהגים, מה שמכונה לאחר מכן כלכלה דיסיפלינרית; הסוג השני נוגע לשימוש במילים, מה שזכה יותר מאוחר לכינוי כלכלה דוקטרינלית;⁷⁶ ואילו הסוג השלישי של כלכלה, שאפשר לכנות אותה קהילתית (מלשון קהילת המאמינים), נוגע ללקיחת חלק בקהילת המאמינים [intercommunion] ביחד עם כופרים, בניגוד לצווים שאוסרים על כך.⁷⁷ המדריך של אאולוגיוס עוסק בחלק הבעייתי ביותר בפעולת הבישוף/כלכלן בעודו מתמקד במקרים שבהם עליו לסטות מדרך הפעולה שהקאנון מכתוב. במילים אחרות, אאולוגיוס חיבר כללי פעולה מפורטים בהרבה מאלה שנתקלנו בהם עד כה לאסדרת היוצא מן הכלל.

ד. סיכום

כתיבת הערך הלקסיקלי "עקרון הכלכלה" כללה ניסיון לשרטט קווים להתפתחות היחסים בין הכלכלה והחוק. הדבר נעשה על ידי כתיבת היסטוריה קצרה של מערכת היחסים בין מסגרת החוק לכלכלה בכנסייה היוונית-אורתודוקסית החל מן המאה הרביעית לספירה.

בחלקה הראשון של ההגדרה הצגתי את הטענה שהיכולת לעמוד על האיכויות המובחנות של

הכלכלה ושל הפוליטיקה תאפשר לנו לערוך השוואה בין מופעו של עקרון הכלכלה ברגע השעיית החוק הקאנוני בכנסייה היוונית-אורתודוקסית ובין מופעו של עקרון הפוליטיקה ברגע השעיית החוק הפוליטי בתיאוריהם של שמיט ואגמבן. עקרונות אלה מתבחנים ראשית כול בכך שהכלכלה מכילה, בעוד שהפוליטיקה מדירה ומחרימה. בנוסף, עקרונות אלה מתבחנים במטרה שלשמה החוק מושעה: הממשל הכלכלי משעה את החוק הקאנוני כדי להגן על חיי הפרט והחברה, בעוד שלטענת אגמבן, הריבון משעה את החוק הפוליטי כדי לחשוף פרטים ואוכלוסיות שלמות לאלימות. הבדל נוסף בין עקרונות הפעולה הוא בהגדרת יחסי הסמכות והחוק. בעוד נושא הסמכות הכלכלית והחוק הקאנוני שומרים על עצמאותם בכל מקום ובכל זמן, שמיט טוען כי התבחנות הסמכות והחוק נגלית רק ברגע השעיית החוק. מכאן נגזרים גם היחסים בין הכלל ליוצא מן הכלל: בעוד בכלכלה היוצא מן הכלל מופיע כהמשכו של הכלל, בפוליטיקה הוא מופיע כהשעייתו.

לוח 2: התבחנות הכלכלה מן הפוליטיקה כפי שנגלה ברגע השעיית החוק

מאפיין	כלכלה	פוליטיקה
עקרון הפעולה	מכילה	מדירה ומחרימה
הרגע שבו העיקרון זה מתגלה	השעיית החוק על ידי הסמכות הכלכלית	השעיית החוק על ידי הסמכות הפוליטית
מטרת השעיית החוק	להגן על חיי הפרט והחברה	לחשוף את חיי הפרט לאלימות
התבחנות הסמכות והחוק	שומרים על עצמאותם בכל עת	נגלים ברגע השעיית החוק
פעולת הסמכות מחוץ לחוק	עוברת אסדרה	"סדר לא משפטי" ⁷⁸
היוצא מן הכלל	המשכו של הכלל	השעיית הכללים

כדי לבודד את מופעה הייחודי של הכלכלה בעודה חורגת ממסגרת החוק הקאנוני, עסקתי בחלקה השני של ההגדרה במופע עקרון הכלכלה בספרות העכשווית העוסקת בחוק הקאנוני. לשם כך הצגתי את מופעו כרכיב בהוצאה לפועל של כלכלת הגאולה, במובנה כהתגלות התוכנית האלוהית לגאולת האדם והעולם. הדבר נעשה על ידי סקירת הניסיונות המודרניים להגדיר את עקרון הכלכלה על ידי הגדרת בעל הסמכות להוציא אל הפועל; חלוקתה למקרו-כלכלה ולמיקרו-כלכלה; הסיבות להפעלתו של עקרון הכלכלה; והמגבלות המוסכמות הנתונות במחלוקת המוטלות על הפעלה זו.

בחלקה השלישי של ההגדרה עסקתי בכמה מן התכונות המאפיינות את עקרון הכלכלה. לשם כך נעזרתי בטקסטים שחיברו שלושה מאבות הכנסייה, שעבודותיהם על עקרון הכלכלה נחשבות

למעצבות של פעולתו. על ידי קריאה בקאנון הראשון של בזילאוס הדגול בן המאה הרביעית הראיתי כיצד מכווננים מרחב הפעולה של עקרון הכלכלה וכמה ממאפייניו של מרחב זה. אגרותיו של קירילוס מאלכסנדריה שפעל במאה החמישית שימשו בידי להצגת האופן שבו מתארגנים יחסי הכלכלה והחוק, בעוד סיכום החיבור של אאולוגיוס בן המאה השביעית מן הביבליוטקה של פוטיוס שימש בידי לתיאור האופן שבו פעולתו של עקרון הכלכלה במרחב המצוי מחוץ לחוק עוברת אסדרה.

אני מבקש לטעון שעקרון הפעולה המכיל של הכלכלה, כפי שנוסח בחשיבה הנוצרית, חושף את עקרון הפעולה המשותף לשלושת המובנים המרכזיים שהמושג "כלכלה" קיבל לאורך ההיסטוריה⁷: בעת העתיקה היתה הכלכלה צורת הידע של ניהול משק הבית: בשונה מן הפוליטיקה, שהדירה מתוכה נשים, עבדים, זרים, חיות וחפצי שימוש, הכלכלה הכילה את כל אלה. בעת המודרנית מיוחסת תכונת ההכלה (בין היתר על ידי הביקורת המרקסיסטית) לכלכלת השוק הצומחת ללא גבול באמצעות הכלת עוד ועוד מרחבי חיים אל תוכה. הצגתו של עקרון הפעולה של הכלכלה כפי שנוסח בכנסייה היוונית-אורתודוקסית מאפשרת לנו לערער על התפיסה המקובלת של כלכלת השוק כתצורת ממשל חדשנית (novel form of government) המתבחנת בעקרון הפעולה המכיל שלה. במילים אחרות, הצגתו של עקרון הכלכלה כפי שנוסח בכנסייה היוונית-אורתודוקסית מאפשרת לנו לטעון כי נטייתה של כלכלת השוק להכיל את הכול היא תכונה שיש ליחס דווקא לכלכלה (ולא לשוק); הכפפתו של השוק לעקרון הפעולה המכיל של הכלכלה היא "רק" עוד מומנט שבו עקרון הפעולה של הכלכלה מתגלה. כאמור, בעת העתיקה הוא נגלה במסגרת המוסדית של משק הבית, (*oikos*) ובנצרות האורתודוקסית הוא נגלה בעת החריגה מן המסגרת המוסדית של הכנסייה, המשורטטת על ידי החוק הקאנוני.

קבלת הטענה כי כלכלת השוק היא "רק" עוד גילוי של עקרון הכלכלה עלולה להסיט את הדיון בכלכלה זו. במקום להתעקש על חדשנותה של כלכלת השוק כתצורת ממשל חדשה שהביאה לעולם את המכניזם של צמיחה באמצעות הכלה, יתמקד הדיון בניסיון לשחזר את תנאי ההופעה של כלכלת השוק תוך אומדן מחודש של הדבר המייחד את מופע הכלכלה בעת העכשווית ככלכלת שוק ממופעה ככלכלת משק הבית בעת העתיקה או כלכלת הגאולה בנצרות. זאת ועוד, היכולת להבחין במשותף למופעי הכלכלה בכל אחד מן המומנטים ההיסטוריים שבהם היא נגלתה תסייע לנו להמשיגה מחדש, בין היתר על ידי המשגת עקרון הפעולה שלה, כפי שניסיתי לעשות בהגדרה זו.

הערות

1. Chrysostomos of Oreoi. מאז כתיבת המאמר הוא קודם למשרת הארכיבישוף של אתנה.

2. Giorgio Agamben (1998), *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Translated by Daniel Heller-Roazen. Meridian; Stanford: Stanford University Press, pp. 166, 175 (להלן אגמבן, הומו סאקר).

3. Girogio Agamben (2005), *State of exception* (translated by Kevin Attell). Chicago: University of Chicago Press, p. 35 (להלן אגמבן, מצב החירום).
4. אגמבן, הומו סאקר, 181.
5. שם, 8.
6. Chrysosotomos of Oreoi (2005), "Common Misunderstandings on the Reception of Converts: A Reply to Father John Morris".
7. Theodore the Studite - נזיר בן המאה השמינית, שהיתה לו תרומה מהותית להתפתחות עקרון הכלכלה, אך דיון בה חורג ממסגרת המאמר הזה.
8. Alexander Kazhdan (1994), "Some Principle (*horos*) of economy (epistle 24) Observations on the Byzantine Concept of Law: Three Authors of the Ninth through the Twelfth Centuries", in Angeliki E. Laiou and Dieter Simon (eds.), *Law and society in Byzantium: ninth-twelfth centuries*. Washington: Dumbarton Oaks, p. 205
9. כת הטרוודוקסית שהונהגה על ידי נוביטיאן.
10. John A. Douglas (1932), "The Orthodox Principle of Economy and Its Exercise". *The Christian East*, 13 (3-4), 91-98 (להלן דאגלס, "עקרון הכלכלה האורתודוקסי ויישומו").
11. Hamilcar S. Alivisatos (1944), "Economy from the Orthodox Point of View", in *Dispensation in Practice and Theory: with Special Reference to the Anglican Orders*. London: Society for promoting Christian Knowledge, pp. 27-44 (להלן אליביסטוס, "כלכלה מנקודת מבט אורתודוקסית").
- לחלוקה דומה של הכלכלה הכוללת סקירה מקיפה של השימוש במילה בכתבי אבות הכנסייה ראו Staniloae, (1970), "Economy of Salvation and the Ecclesiastical Economy". *Diakonia*, 5 (2), 115-125; "Economy of Salvation and the Ecclesiastical Economy", *Diakonia*, 5 (1), 202-220.
- לסקירה נרחבת השמה דגש על ההבדלים בין מזרח למערב ראו Michael A. Fahey (1976), "Ecclesiastical 'Economy' and Mutual Recognition of Faith: a Roman Catholic Prespective". *Diakonia* 11 (3), pp. 204-223.
12. 'התבשרות': היעשות לבשר, incarnation.
13. הכוונה היא לבן האלוהים שהתבשר בישו.
14. האיגרת ראשונה אל הקורינתיים ד:1. ראו גם אל הקורינתיים ט:17, אל האפסים, ג:2, אל הקולוסים א:25, אל טיטוס א:7.
15. שם.
16. George A. Maloney (1971), "Oeconomia: A Corrective to Law". *Catholic Lawyer* 17, p.

95 (להלן מלוני, "כלכלה: תיקון לחוק").

תומס שולר, שחקר בעבודת הדיסרטציה שלו את התנאים של נורמות קאנוניות במטרה לבחון כיצד מידת הרחמים פועלת במסגרת החוק הקאנוני, טוען כי בין קאנוניסטים מן הכנסיות האורתודוקסיות השונות שורר קונצנזוס שלפיו מטרתו של עקרון הכלכלה כפי שהיא מופעלת בכנסייה האורתודוקסית היא תמיד להושיע את הנשמות.

מצוטט אצל Myriam Wijlens (1994), "Salus Animarum Suprema Lex: Mercy as a Legal Principle in the Application of Canon Law?". *The Jurist* 54, pp. 561-562 (להלן וילנס, "סאלוס אנימארום").

Nicholas Mystikos (1973), *Letters / Nicholas I, Patriarch of Constantinople; Greek text and English translation by R.J.H. Jenkins and L.G. Westerink*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Letter 32 של קונסטנטינופול בתחילת המאה העשירית.

ברצוני להודות לאייבור לדלום על התרגום מיוונית לעברית. כחלק מהתאמת הטקסטים לפרסום בעברית בת ימינו ערכתי את הטקסטים. אי-דיוקים, אם ישנם, הם תוצאה של עריכה זו.

Constantine N. Tsirpanlis (1987), "Doctrinal Oikonomia and sacramental Koinonia". 18 in *Greek Patristic Theology and Contemporary Orthodox Ecumenism*. *Patristic and Byzantine Review*, 6 (1), p. 30 (להלן טצירפנליס, "כלכלה דוקטרינלית").

19. Athanasius – אב כנסייה שפעל במאה הרביעית לספירה ונחשב למי שהוביל את המאבק האורתודוקסי בכפירה האריאנית.

20. Gregory of Nazianzus – אחד משלושת האבות הקפדוקים שפעלו במחצית השנייה של המאה הרביעית.

21. שמות נוספים הנהוגים ביחס לכלכלה זו הם כלכלה דיסיפלינרית (Pierre Rai (1973), "L'économie dans le Droit Canonique Byzantin des Origines jusqu'au XI Siècle: Recherches Historiques et Canoniques". *Istina*, 3, 260-326 (להלן ראי, הכלכלה בחוק הקאנוני) וכלכלה סקרמנטלית (הצהרה 1976, הצהרה מ-1999 ופסארב (Andrei V. Psarev (2007), "The 19th Canonical Answer of Timothy of Alexandria: On the History of Sacramental Oikonomia. *St Vladimir's Theological Quarterly* 51 (2-3), 297-320).

22. Basil the Great, הבכיר מבין שלושת האבות הקפדוקים שפעלו במחצית השנייה של המאה הרביעית.

23. ראו איגרת פאולוס אל הפיליפים ג': 20.

24. הטקסט של אאולוגיוס (Eulogius), הפטריארך של אלכסנדריה, מסוף המאה השישית וראשית המאה השביעית לא שרד. סיכום שלו מופיע בקודקס 227 בביבליוטקה של פוטיוס. לתרגום הטקסט לאנגלית ראו Steven G. Strikis, (1981), *The Theology And Ecclesiology Of Eulogius, Patriarch*

Of Alexandria: A Study and Translation. M. Div (St. Vladimir's Orthodox Theological Seminary) (להלן סטריקיס, התיאולוגיה והאקלזיאסטילוגיה של אאולוגיוס). טקסט זה נחשב לניסיון הראשון לנסח כללי פעולה להפעלת עקרון הכלכלה.

25. "Baptism and 'Sacramental Economy' – An Agreed Statement of The North American Orthodox-Catholic Theological Consultation". St. Vladimir's Orthodox Seminary. Crestwood, New York June 3, 1999.

26. *The Principle of Economy: a Joint Statement. U.S. Theological Consultation, 1976*.

27. Towards the Great Council – Introductory Reports of the Interorthodox Commission – in Preparation for the Next Great and holy Council Of the Orthodox Church Economy in the Orthodox Church, 39-54.

28. Emmanuel Clapsis (1990), "The Boundaries of the Church: An Orthodox Debate". *Greek Orthodox Theological Review*, 35 (2), pp. 113-127.

29. B. Archondonis מצוטט אצל, (2007), Mgr. Athenagoras and Sinope, Bishop of Peckstadt, "Marriage, Divorce and Remarriage in the Orthodox Church: Economia and Pastoral Guidance". http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/liturgics/athenagoras_remarriage.htm#28 accessed 20/8.

30. Old believers. מדובר בורם שהתנתק מן הכנסייה הרוסית-אורתודוקסית במאה השבע-עשרה.

31. "In cases where old believers and Catholics ask the Orthodox Church to administer the holy sacraments to them, this is not forbidden". מצוטט אצל טצירפנליס, "כלכלה דוקטרינלית". ביצוע הסקרמנטים במשותף כולל הכרה מובלעת בכשרות הטבילה.

32. טצירפנליס, "כלכלה דוקטרינלית", 38-39.

33. וילנס, "סאלוס אנימארום", "חסד כעיקרון משפטי", 562.

34. לפי Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain, גם לכמרים מסורה סמכות להפעיל כלכלה בקרב הקהילה שלהם (Archbishop of Thyateira and Great Britain) (1987), "Oikonomia" as Doctrinal Leniency and Intercommunion in the Church Fathers'. *Patristic and Byzantine Review* 6, p. 15, בעוד המטרופוליטן אנתוני חרפוביצקי (Metropolitan Anthony Khrapovitsky) טוען כי הפעלת הכלכלה היא בסמכותו של הבישוף ומותנית על ידי טובתה הכללית של הכנסייה.

35. ועידה כנסייתית המתכנסת לדון בעניינים דוקטרינליים, מוסריים או דיסיפלינריים.

36. אליביסטוס, "כלכלה מנקודת מבט אורתודוקסית".

37. Ladislav Orsy (1982), "In search of the meaning of oikonomia: report on a convention".

- 317 (2) 43, *Theological Studies*, (להלן אורסי, "בחיפוש אחר משמעות הכלכלה").
38. מלוני (מלוני, "כלכלה: תיקון לחוק", 96) מציג את החלוקה התוכנית הבאה: ועידה אֶקוֹמֶנִית יכולה להשעות או לשנות קאנונים עתיקים, ועידה אזורית היא בעלת סמכות לטפל בקבלה של כמורה הטרודוקסית, בישוף יכול לטפל בכלכלה הנוגעת לסקרמנט הנישואין. מלוני מציין כי הנושא לא עבר קודיפיקציה אלא זהו נוהג.
39. אליביסטוס, "כלכלה מנקודת מבט אורתודוקסית".
40. חלוקה נוספת, למיקרו ולמקרו-כלכלה כלכלה מבצע פלוריאן שופה, מחברו של ספר עב כרס שיצא בשנת 2005 שעניינו ההיסטוריה של התפתחות היחסים בין כלכלה לאקריביאה (Florian Schuppe) (2006), *Die pastorale Herausforderung - orthodoxes Leben zwischen Akribeia und Oikonomia: Theologische Grundlagen, Praxis und ökumenische Perspektiven*. Würzburg: Augustinus-Verlag (ולהלן שופה, האתגר הפסטורי – חיים אורתודוקסיים בין כלכלה לאקריביאה). שופה מאתר בספרו שני מקורות להתפתחותו של עקרון הכלכלה. המקור הראשון הוא מה שניתן לכנותו "כלכלת המיקרו", שעיקרה כלכלת מירוק החטאים (penance) וניהולה של קהיליית המאמינים שבמרכזה עומד הבישוף. הכלכלה השנייה היא "כלכלת המקרו", שעיקרה קבלה לחברת המאמינים של קבוצות שסטו מן הדרך הנכונה (orthodoxia).
41. בן המאה האחת-עשרה, כיהן כארכיבישוף של אוריד (Ohrid), בירתה של האימפריה הבולגרית הראשונה.
42. Theophylact of Bulgaria מצוטט אצל דאגלס, "עקרון הכלכלה האורתודוקסי ויישומו", 91-98.
43. אליביסטוס, "כלכלה מנקודת מבט אורתודוקסית", 38-42.
44. מקורה של המילה קאנון הוא קנה-מידה (measuring road). בכתובה הכנסייתית משמש הקאנון בתפקיד כפול, כזה אשר מגדיר את כלל הפעולה ואת המרחב הכפוף לכלל זה. לשימוש כפול זה באגרות פאולוס ראו: אל הגלטיים ו:16, II אל הקורינתיים י:13-16.
45. וילנס, "סאלוס אנימארום", 562.
46. Nikodemos and Agapios (eds.) (1957), *The Pedalion*. Chicago: Orthodox Christian Educational Society, p. 774 (להלן פדליון).
47. עיקרון זה מופיע בניסוח הראשוני של אאולוגיוס: "One rightly can practice Oikonomia: whenever pious doctrine remains unharmed". אאולוגיוס, מצוטט בביבליוטקה של פוטיוס, אצל סטריקיס, "התיאולוגיה והאקליזיאסטיקה של אאולוגיוס", 227.
48. בפריכורסיס מתרחשת חדירה הדדית מלאה של שתי מהויות תוך שמירה על הזהות והתכונות של כל אחת בשלמותה. מונח זה משמש את הכותבים הכנסייתיים החל מן המאה השמינית (לכל המאוחר) לתיאור השותפות בין האל לאדם המופיעה באירוע ישו.

49. וילנס, "סאלוס אנימארום", 563.
- ראי (הכלכלה בחוק הקאנוני) טוען כי הפעלת כלכלה רטרואקטיבית החלה במאה התשיעית, בעוד הפעלת כלכלת גבול לעתיד קדמה לה.
- John Erickson (1997), "The Reception of Non-Orthodox into the Orthodox Church". 50
St Vladimir's Theological Quarterly 41, 1-17
- במאמר אחר מציג אריקסון שבע נקודות שהן לדעתו משותפות למרבית הכותבים המודרניים, תוך הצגת ההסתייגות כי הן אינן משותפות לכול (Erickson 1988: 653-4).
John Erickson (1988), "Sacramental 'Economy' in Recent Roman Catholic Thought". *The Jurist* 48, 653-67
- Istina (editorial) (1973), "Le Principe de l'économie". pp. 3, 257-259; Michael Azkoul 51
; (1987), "Oikonomia and the Orthodox Church". *Patristic and Byzantine Review* 6 (1), p. 65
אורסי, "בחיפוש אחר משמעות הכלכלה", 315, 318.
- Francis J. Thomson (1965), "Economy". *Journal of Theological Studies* 16 ראו
 (2), pp. 384
53. קדמו לו שני סוגים נוספים של טקסטים: כאלה שמדברים על חריגה מן החוק הקאנוני, אשר במבט לאחור מכילים פעולה על פי עקרון הכלכלה על אף שהמונח אינו מופיע בהם, וכאלה שהמילה מופיעה בהם, אך ללא הנגדתה לאקריביאיה. דוגמה לסוג הראשון מופיעה במכתבו של אתנאסיוס לאנשי אנטיוכיה, ודוגמה לסוג השני מופיעה בחיבורו של אוריגן *Fathers* (ed.), Philip Schaff (ed.), *De Principiis*, in Philip Schaff (ed.), *Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*. Grand Rapids: Christian Classics Ethereal Library, pp. 422-660
54. טצירפנליס, "כלכלה דוקטרינלית", 31.
55. שופה, האתגר הפסטורי – חיים אורתדוקסיים בין כלכלה לאקריביה.
56. פדליון, 773.
57. פדליון, 485.
58. כינוי שהוענק לקבוצה של כתות הטרודוקסיות.
59. פדליון, 774.
- Andre de Halleux (1987), "Oikonomia in the first Canon of Saint Basil". *Patristic and Byzantine Review* 6 (1), pp. 53-64 60.
61. פדליון, 774.
62. פדליון, 823.
63. קרל שמיט (2005), תיאולוגיה פוליטית (תרגום רן הכהן). תל אביב: רסלינג, עמ' 32 (להלן שמיט, תיאולוגיה פוליטית).

64. מניעת הסקנדל, השקולה למצב של השעיית החוק בעתות חירום, אינה ייחודית לכנסייה. כבר בפוליס היוונית הוחלפה בעתות מלחמה המידה המנחה את הפעולה הפוליטית – הסופרוסינה (sophrosyne) – בגבורה, והעקרונות שעל פיהם נוהלה הפוליטיקה לא היו תקפים בעת מלחמה. כך גם באימפריה הרומית החילונית, שבה השעיית החוק בעת חירום היתה חלק מן המכניזם של החוק הרומאי. השונה הוא בהעדפה עקרונית לפעולה מחושבת על פני שמירת החוק בכל עת, ולא רק בעתות חירום.

65. ראי, הכלכלה בחוק הקאנוני.

66. Epistel 75, in St. Cyril of Alexandria (1987), *St. Cyril of Alexandria: Letters 51-110*.
Translated by John I. Mcenerney. Washington: Catholic University of America Press.

במקרה זה אטיכוס מנסה להצטדק בפני קירילוסוס על הוספת שמו של יוחנן כריסוסטמוס לרשימת אנשי הכמורה בדיפטך, אשר הכילה את רשימת המתים והחיים שיש להנציח בעת הסקרמנט של סעודת הקודש, ומנסה לשכנעו להורות על צירוף שמו גם במצרים. אטיכוס עשה זאת לאחר ססינודוס האלון (synod of the oak), שדודו של קירילוסוס נטל בו חלק פעיל, וקודמו בתפקיד הפטריארך של אלכסנדריה, תיאופילוס, הדיח את כריסוסטמוס מתפקידו וגרם להגלייתו בפעם הראשונה.

67. חשוב לציין כי קירילוסוס אינו פוסל שימוש בכלכלת גבול באופן גורף. באיגרות אחרות (56 לגנדיוס, 57 ו-58 למקסימוס, 72 לפרקליוס ו-82 לאמפילוכיוס) הוא מאיץ בחבריו להפעיל את הכלכלה מתוך פעולה מחושבת במטרה להכיל כנסיות הטרודוקסיות מגוונות בתוך הכנסייה.

68. Epistle 76, in St. Cyril of Alexandria (1987), *St. Cyril of Alexandria: Letters 51-110*.
Translated by John I. Mcenerney. Washington: Catholic University of America Press.

69. שם.

70. שם.

71. לטענה דומה ראו John Meyendorff (1974), *Historical Trends and Doctrinal Themes*. London & Oxford: Mowbrays, p. 90.

72. ראי, הכלכלה בחוק הקאנוני; שופה, האתגר הפסטורי – חיים אורתודוקסיים בין כלכלה לאקריביה.

73. סטריקיס, "התיאולוגיה והאקלזיאסטולוגיה של אאולוגיוס", 14. המונופיזיטים סברו שישו הוא בעל טבע אלוהי בלבד. עמדה זו מנוגדת לתפיסה האורתודוקסית שזכתה לניסוח מלא בועידת חלקדון (451), הטוענת כי בישו נכחו בו זמנית טבע אנושי וטבע אלוהי.

74. שם, שם.

75. שם, 14-15.

76. כדוגמה לכך הוא מביא את התייחסותו של גרגורי מנזיאנוס לטקסט של אתנאסיוס.

77. הניתוח האנליטי ודרכי הפעולה המתאימות לכל אחת מן הכלכלות שאאולוגיוס מציע אינן מקובעות. שתיקה יכולה להיות כלי דיסיפלנרי המופעל לזמן מה על ידי מי שנמנע מכלכלה חברתית כלפי אורתודוקס

הנמצא בחברת המאמינים יחד עם כופרים. דוגמה לכך התרחשה זמן קצר לאחר מותו של אאולוגיוס. כלכלה זו הופעלה על ידי סופריניוס (Sophronius) כלפי סרגיוס (Sergius) וקיירוס (Cyrus), שטענו להפעלת כלכלה "דוקטרינלית" בניסיונם להביא לאיחוד עם המונותלתיסטים.

78. ראו שמיט, תיאולוגיה פוליטית, 32.

79. ביסוסה של טענה זו חורג ממסגרת ההגדרה. להצגה מפורטת של האופן שבו הוגדרה הכלכלה במומנט הקלאסי, האימפריאלי, הנוצרי והעכשווי, ראו דותן לשם (2009), הגישה הכלכלנית להתנהגות האנושית: סקירה היסטורית ואפשרות שילובה בגישות אחרות. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.

